

Продан А. О.,
аспірант кафедри археології,
спеціальних історичних і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка

МІЖ ДВОМА ІМПЕРІЯМИ: ПОДІЛЛЯ У ТРАНСПОРТУВАННІ ЗАБОРОНЕНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЧЕРЕЗ АВСТРІЙСЬКО- РОСІЙСЬКИЙ КОРДОН (ПОЧАТОК XX СТ.)

У статті розглядається Поділля як прикордонний регіон між Російською та Австрійською імперіями на початку XX ст. у контексті транспортування забороненої літератури. Аналізуються основні шляхи, методи та учасники цього процесу, зокрема місцеві мешканці, що активно долучалися до контрабанди політичних і національно спрямованих друкованих видань. Особливу увагу приділено прикордонному простору як зоні перетину ідей, людей і заборонених текстів, що сприяли формуванню політичної активності та національної самосвідомості на українських землях.

Ключові слова: Подільська губернія, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, кордон, політичні партії, нелегальна література, транспортування.

На початку XX ст. територія Подільської губернії займала значне місце у системі прикордонної політики Російської імперії. Її географічне розташування на межі з Австро-Угорщиною характеризувало регіон не лише стратегічним з погляду оборони, а й вкрай важливим у культурному й політичному сенсах. Через подільський відтинok австрійсько-російського кордону до імперії проникала значна частина забороненої літератури.

Особливістю цієї прикордонної активності було те, що вона базувалася не лише на діяльності професійних контрабандистів (пачкарів) [1, с. 216] чи членів партійних осередків. Провідну роль у процесі транспортування та поширення заборонених видань відігравало саме місцеве населення – мешканці прикордонних сіл і міст, які добре знали місцеву географію, мали родинні чи побутові зв'язки по обидва боки кордону, і нерідко свідомо долу-

чалися до цього ризикованого, але важливого процесу. Вони не лише допомагали переправляти літературу, а й ставали її першими читачами, обговорювали прочитане, передавали далі – іноді навіть створювали невеликі гуртки чи кола однодумців.

Контрабанда літератури набувала форми масового, майже щоденного спротиву імперському контролю. Вона стала частиною повсякденного життя прикордоння, де побутова логістика – шлях через поле, кінна підвода, схована книжка у тюках тканини – перетворювалася на форму культурного і політичного опору. Вивчення цієї проблеми дозволяє не лише простежити механізми поширення політичної думки в імперському просторі, а й глибше зрозуміти, як саме прикордоння, у нашому випадку Поділля, впливало на загальний національний процес в Україні.

У період із червня 1901 р. до квітня 1902 р. один із маршрутів перевезення забороненої літератури пролягав з Мюнхена через Відень, Львів і до Києва, проходив через містечко Теофіполь, розташоване в Старокостянтинівському повіті Волинської губернії. За цей час через нього було переправлено близько 40 пудів нелегальних друкованих матеріалів. Проте у квітні 1902 р. цей канал було ліквідовано внаслідок низки арештів, здійснених царською поліцією [6, с. 77]. У травні 1902 р. рух забороненої літератури через Львів відновився, однак замість Теофіполя новим транзитним пунктом став Кам'янець-Подільський [7].

З метою розуміння масштабів і механізмів цього явища, нами опрацьовано низку архівних справ, які безпосередньо стосуються перетину австрійсько-російського кордону на території Подільської губернії. У цих джерелах збережено детальні свідчення про маршрути переміщення забороненої літератури, способи її приховування, участь мешканців у контрабанді, а також реакцію владних структур на ці дії. Особливу увагу приділимо найбільш показовим документам, які відображають як організаційні аспекти, так і особисті долі учасників цих ризикованих дій.

Яскравим прикладом політичної контрабанди на Поділлі є справа дворянина І. Озембловського, розглянута Кам'янець-Подільським окружним судом у 1904 р. У ніч на 10 квітня 1904 р. поблизу с. Ісаківці Кам'янецького повіту І. Озембловського затримала прикордонна варта під час переправлення забороненої літератури через р. Дністер. Перевезення здійснювалося на

з'єднаних між собою човнах, що свідчить про добре продуманий маршрут і знання місцевості. Такий спосіб дозволяв уникнути патрулів на переправах, адже основна увага влади зосереджувалася на суходільних переходах. При затриманні в нього вилучили 803 примірники революційних видань, серед яких – «Искра» та «Социальная революция». Значна частина літератури закликала до повалення самодержавного ладу, агітувала робітничий клас на боротьбу за політичні права та містила антивоєнну риторичку. Під час допитів Озембловський пояснив, що близько трьох тижнів перед арештом виїхав із м. Київ до Львова з метою знайти роботу. Проте, не зумівши влаштуватися, погодився на пропозицію перевезти контрабанду через прикордонне с. Ісаківці. Зі слів обвинуваченого, йому допомагали двоє селян, які не були ідейними борцями, а радше – виконавцями знайомої, хоч і ризикованої «роботи», за яку, очевидно, передбачалася плата. Однак у критичний момент супутники зникли, залишивши Озембловського самого [4, арк. 22].

У квітні 1904 р. у прикордонному с. Чернокозинці Кам'янецького повіту було затримано О. Штеренберга, який незаконно перетнув австрійсько-російський кордон і переховувався в оселі місцевого жителя Ф. Угल्याнка. Під час затримання в нього виявили валізу з подвійним дном, а також підроблений річний паспорт на ім'я «Михайла Андрійовича Петрова». Окрім того, при ньому знайшли шматок картону з нерозбірливими умовними позначками та аркуш із розкладом руху поїздів між станціями Ларга, Київ та Смоленськ, що свідчить про добре підготовлену схему подальшого транспортування. При огляді валізи вилучили понад 1500 примірників нелегальних соціал-демократичних видань закордонного походження, що належали до пропагандистського фонду РСДРП. Серед знайденого – ідеологічні праці та брошури, зокрема «Развитие научного социализма», «Пролетарский праздник», «Милитаризм и рабочий класс», «Либералы и социалисты», «Социальная революция», «История революционных движений в России», «К деревенской бедноте», «Письмо к товарищу о наших организованных разногласиях» В. Леніна, «Русский рабочий в революционном движении» з посиланням на спогади Г. Плеханова, а також

«Проект программы РСДРП» і низка номерів газети «Искра» за 1901–1904 рр. Цей випадок вкотре підтверджує, що Поділля залишалося активною зоною перетину нелегальної революційної літератури [3, арк. 15-15зв.].

У березні 1904 р. на ділянці залізниці між станціями «Сербіновці» та «Комарівці» зафіксовано один із найоригінальніших випадків поширення забороненої літератури. Невідомий чоловік, перебуваючи на задньому майданчику вагона потягу, під час руху викидав у поле прокламації УСДП під назвою «Правдиве слово про війну». Частину листівок підібрали місцеві хлопці-пастухи, серед яких – М. Бевз і З. Свистун із с. Стодुльці, після чого справу передали жандармам [5, арк. 26]. Під слідство потрапили двоє кондукторів – І. Бродзь і А. Коробка, які, ймовірно, надали цьому агітатору доступ до вагона. Прокламації, надруковані українською мовою, містили антивоєнні гасла, заклики до повалення самодержавства та звернення до українського селянства: «А вороги ваші – саме ті, що посиляють вас убивати своїх бідних, темних братів. Ваші вороги – це пани, багатії, чиновники, уряд правительство, цар» [5, арк. 27].

Цей епізод не лише свідчить про намагання представників українського соціал-демократичного руху використати залізничний транспорт як канал агітації, а й демонструє значення Поділля як території, де відбувалося активне поширення ідеологічно спрямованої літератури з національним акцентом.

Ще одним свідченням налагодженої системи перевезення нелегальної літератури через Поділля стала справа мешканця м. Проскурова Ш. Полтуна, затриманого в березні 1905 р. Згідно з матеріалами слідства, 8 березня в його помешканні на Кам'янецькій вулиці виявили 4 тюки, загальна вага яких становила близько 6 пудів (понад 90 кг). Усі пакунки містили заборонену політичну літературу, переважно революційного та антидержавного змісту, яка потрапила на територію Російської імперії з Австро-Угорщини через пункт у м. Тарноруда. Розслідування встановило, що контрабанду планувалося перевезти далі до м. Бердичева. Під час обшуку вилучили велику кількість різножанрових видань, серед яких – прокламації РСДРП, газети «Искра» тощо. Частина літератури була оформлена у вигляді

брошур, листівок, прокламацій та газет, розрахованих на масове поширення [2, арк. 6].

З показів самого Полтуна випливало, що 7 березня до нього прибув невідомий єврей, який представився вчителем і попросив тимчасово зберегти тюки нібито з книгами. Господар, за його словами, не здогадувався про вміст і погодився зберігати пакунки до моменту подальшої передачі. Проте подальше слідство, а також спостереження за його оселею доводили, що Полтун мав певну обізнаність у змісті тюків і був частиною плану з транспортування забороненої літератури. Зокрема, він готував підводу, на якій планувалось перевезти вантаж, а також прибив до свого сараю кілька дошок, щоб створити схованку для пакунків. Однак особу кур'єра, який доправив нелегальні видання з Тарноруди, так і не вдалося встановити, за свідченнями жандармів, він втік з місця події під час облави [8, арк. 4-5].

Ця справа добре ілюструє не лише сам механізм доставки забороненої літератури через прикордонні райони Поділля, а й активну участь місцевих мешканців у зберіганні та поширенні нелегальної продукції. Вилучення близько шести пудів агітаційних матеріалів свідчить про масовість такого явища й доводить, що Проскурів на той момент виконував роль важливої проміжної точки в маршрутах транспортування соціал-демократичної літератури вглиб Російської імперії.

Таким чином, на початку XX ст. Поділля перетворилося на один із ключових прикордонних регіонів, через який здійснювалося масове транспортування нелегальної політичної літератури з території Австро-Угорщини до Російської імперії. Його географічне положення, наявність густої мережі прикордонних сіл і містечок, а також транспортна інфраструктура (залізниця, водні шляхи, гужовий транспорт) створювали сприятливі умови для формування розгалужених каналів контрабанди. Водночас, участь у цьому процесі представників різних соціальних верств, від селян до інтелігенції, свідчить про широку підтримку підпільної діяльності політичних партій. Подільський прикордонний простір став не лише транзитним, а й ідейним містком між революційними та ліберальними центрами політичних організацій, що діяли на Заході, та підцензурною Росією.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т.1. Революційна Українська Партія (РУП). Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.
2. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 3910. 11 арк.
3. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7798. 24 арк.
4. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7800. 24 арк.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 281. Оп. 1. Спр. 7819. 32 арк.
6. Ткач С., Решетченко Д. Партійно-політичне життя в Подільській губернії на початку ХХ століття: монографія : у 2 кн. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2020. 368 с.
7. Фірштейн Ц. Де проходила «Искра». *Прапор Жовтня*. 1983. № 64. С. 2.
8. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 419. Оп. 1 Спр. 3909. 11 арк.